

робіт, де визначити денну норму виробітку було складно (наприклад, відрядження) [5, 35 – 36]. Практично всі види робіт у колгоспі диференціювалися по групах. Всього їх було 9. Різниця між ними становила 0,5 трудових днів. Праця голів колгоспу, трактористів першої категорії, старших трактористів, механізаторів складних машин оцінювалася за найвищою шкалою: 2 трудових дні за денну норму виробітку. Найменше оцінювалася праця прибиральниць, сторожів та розсильних – 1,5 трудових днів за 1 робочий день [6, 127].

У середньому по УРСР в 1954 р. один робочий день прирівнювався орієнтовно до 1,6, а в 1955 р. – 1,7 трудових днів. У розрізі областей України цей показник коливався залежно від природно-кліматичних умов та стану механізації виробничих процесів. Найменше нарахування трудових днів на один день роботи зафіксовано у Львівській області – 1,3 у 1954 р. і 1,4 – у 1955 р. Найбільша ж кількість трудових днів на один робочий день у зазначений період припадала на Полтавську (1,6 і 1,7), Харківську (1,7 і 1,8), Дніпропетровську (1,7 і 1,9), Одеську (1,7 і 1,8) і Миколаївську (1,9 і 2,1) області відповідно [7, 10].

На початку 1950-х років у вищих ешелонах влади активізувалися дискусії щодо притягнення колгоспників до юридичної відповідальності за невироблення річного мінімуму трудових днів. Так, зокрема, дані ЦСУ УРСР (станом на 1 січня 1954 р.) свідчать про те, що в середньому по 12 областях республіки 4,3% працездатного населення колгоспів не виробили за 1953 р. жодного трудового дня, майже 32% – виробили до 100 трудових днів, найбільша кількість населення (26,5%) виробили від 100 до 200 трудових днів і майже 27% – від 200 до 400 трудових днів [8, 16].

Більшість представників владної верхівки, намагаючись зберегти усталений порядок виконання трудової повинності, наполягали на застосуванні санкцій економічного характеру щодо порушників трудової дисципліни. На догоду «центру», місцеве колгоспно-партійне керівництво постійно звертало свою увагу на низьку трудову дисципліну в господарствах й практикувало застосування різних видів дисциплінарних та матеріальних стягнень. Найпоширенішим серед них було списання (віднімання – авт.) правлінням колгоспу уже вироблених колгоспниками трудових днів з причини їхнього нез'явлення на роботу. За невироблення обов'язкового мінімуму трудових днів застосовувалося таке стягнення, як подвійний податок. Отже, виконання обов'язкового мінімуму трудових днів вважалося не лише трудовою повинністю колгоспного селянства, але й найпоширенішою формою їхнього залучення до спільної праці громадському господарстві.

З-поміж заходів щодо залучення працездатних колгоспників до громадського виробництва найсуттєвіше місце відводилося встановленню обов'язкового щорічного мінімуму трудових днів. У кожному окремо взятому господарстві він різнився. Обов'язковий мінімум трудових днів зазвичай встановлювали на загальних зборах членів колгоспу. Так, наприклад, у 1955 р. обов'язковий річний мінімум трудових днів у 56% сільськогосподарських артілей становив 150 трудових днів на рік, у 15,3% – від 150 до 175, у 16,7% – від 175 – до 200, у 11,8% – 200 трудових днів на рік [6, 128]. Архівні джерела свідчать, що середньорічний виробіток обов'язкових трудових днів з розрахунку на кожного працездатного колгоспника, починаючи з 1954 р., зростав. Про це свідчить розмір

прийнятого в колгоспах України мінімуму трудових днів на одного працездатного колгоспника. Так, зокрема, в 1954 р. 43,7% всіх досліджених колгоспів встановили необхідний мінімум для чоловіків: до 150 вироблених трудових днів на рік і лише 5% колгоспів прийняли норму, яка встановлювала відпрацювання 250 трудових днів і більше. Інакшою була ситуація з трудовим днем у 1955 р., коли лише 13,1% колгоспів дотримувалися мінімуму трудових днів в обсязі 150, тоді як кількість колгоспів, де мінімум трудових днів складав 250 і вище, становила 22,5%, що в понад 4 рази більше [9, 46]. Проте, незважаючи на формально встановлені норми виробітку трудових днів колгоспним селянством, ситуація мала некрайній вигляд.

За офіційними даними, на 1955 р. грошові доходи колгоспників УРСР від громадського господарства зросли, порівняно з 1953 р., на 3 млрд крб., водночас упродовж попередніх двох років – лише на 927 крб. Реальні доходи колгоспників за цей час зросли на 40% [9, 62]. Середньорічний зарібок (в натуральній та грошовій формі) одного колгоспника в 1955 р. становив 2,6 тис. крб. або 220 крб. на місяць (у дореформених цінах) [10, 84].

Зважаючи на загальне збільшення колгоспних прибутків та підвищення оплати праці колгоспників, все ж багато колгоспів за оплатою трудових днів залишалися перед своїми працівниками в боргу. До того ж спостерігалася строкатість в оплаті трудових днів [11, 330]. Директор Соболівського цукрокомбінату О. Черкасова щодо подібної ситуації відзначала: «Оплата праці в колгоспах занадто низька... Перед сільським господарством поставлені великі завдання, однак треба думати і про людей. Колгоспники отримують значно нижчу оплату, ніж робітники МТС. Адже ці люди борються однаково за високий врожай, а оплата праці різна» [12, 13].

Такий стан речей змушував частину колгоспників (особливо чоловіків) шукати побічного зарібку для утримання сім'ї. Не завжди «заробітчанами» вдавалося реалізувати задумане. Про існування «кріпацької залежності» навіть в умовах пом'якшення аграрної політики свідчили приклади повернення колгоспників, що самовільно залишили роботу. Сільгоспвідділ Чернівецького обкому КПУ повідомляв, що всі члени колгоспу ім. Леніна Гусятинського району (38 осіб), які без дозволу правління пішли на роботу в організації і установи, звільнені з роботи і повернені в колгосп [13, 163]. Колгоспники фактично ще залишалися «власністю» колгоспу, без права вибору власної долі, «гвинтиками» суспільного механізму. Так, наприклад, рішенням Ровенського бюро обкому КПУ та облвиконкому у 1956 р. встановлювалося завдання з відправки з колгоспів Дубровицького району на сільськогосподарські роботи в радгоспи Сталінської області 650 осіб. Їм обіцяли, що оплата праці буде проводитися за нормами та розцінками, встановленими для робітників. Обіцялася також видача преміальних (до 1,5 кг зерна) за кожну виконану денну норму [14, 165]. Після прибуття на станцію Єнакієво колгоспників висадили і повезли зовсім на інші роботи, які вони не вміли виконувати. Оплата праці, звісно, також виявилася нижчою обіцяною [14, 168].

Для покращення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку сільськогосподарського виробництва спільною Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. «Про Статут сільськогосподарської артілі і дальший розвиток

ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва й управлінні справами артлі» передбачався перехід на принципово нову систему оплати праці колгоспників [15, 178-185]. У зв'язку з тим, що практика розподілу прибутків за трудовими після закінчення господарського року недостатньо стимулювала працюючих, колгоспам рекомендувалося щомісяця авансувати працівників за трудові коштами (не менше 1/2), одержаними від держави як передоплату за контракції, закупівлі та обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції. Колгоспи самі мали встановлювати порядок і розміри додаткової оплати праці натурою та грошми за перевиконання планів [15, 182]. У другій половині 1956 р. в УРСР регулярно авансування членів артлій було впроваджене в 61% колгоспів. У 1958 р. грошові фонди для авансування своїх працівників мали вже понад 80% колгоспів республіки [16, 63].

Зазначимо, що навіть за подібних обставин простежувалася ситуація, в якій, з одного боку, майже всі економічні відносини в господарствах контролювалися карбованцем, але з іншого – оплата праці, як і раніше, обраховувалася трудовими. Ситуація і час вимагали принципово нових підходів та рішень. Досягти результату – означало відмовитися від обліку праці трудовими і замінити її грошовими розцінками, тобто перейти на грошову форму оплати праці. Необхідні передумови для цього вже склалися.

Попри безумовну прогресивність грошової форми оплати праці, не варто було її вводити огульно, оскільки натуральна складова мала свої позитивні сторони. Адже саме натуральна оплата значною мірою впливала на забезпечення колгоспників продуктами харчування та кормами для худоби, що перебувала в їхній власності. Більшість господарств продавали також своїм членам продукції за державними закупівельними цінами (у розрахунок на зароблений карбованець – авт.). Оскільки ці ціни, порівняно з роздрібними та ринковими, були демпінгові, то колгоспи не могли реалізувати колгоспникам продукції в необмеженій кількості. Це був не стільки вільний продаж, як розподіл за принципом «хто краще працює, той більше отримує».

Зовні прогресивне рішення спонукало чимало колгоспних сімей активно розпродавати своїх корів, що призвело до зменшення загального поголів'я продуктивної худоби та негативно позначилося на забезпеченні молочною продукцією всього населення. Заміна натуральної частини оплати грошовою також не компенсувалася належним розвитком торгівельної мережі у сільській місцевості. Селяни тепер змушені були значно частіше приїжджати до міста для придбання необхідних продуктів (хліб, олію, масло), що впливало на загострення продовольчої ситуації в містах.

Згідно з Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів України від 1963 р., було упорядковано штатну кількість та оплату праці адміністративно-управлінського та обслуговуючого персоналу колгоспів [17, 5-24]. Загалом цей документ передбачав зміцнення колгоспів кваліфікованими кадрами, усунення надлишку штату. Всі колгоспи поділялися на 8 груп (за площею сільськогосподарських угідь). Найбільша кількість адміністративного та обслуговуючого персоналу припадала на колгоспи I групи – 25 осіб, найменша – на колгоспи VIII групи – 15 осіб [17, 7]. У виробничих бригадах і на фермах

також було передбачено управлінський та обслуговуючий персонал, крім господарств, де площа сільськогосподарських угідь була до 1,5 тис. га. Виробничі бригади в такому разі взагалі не утворювалися [17, 9]. Щомісячна оплата праці бригадира і завідувача ферми в колгоспах I групи з оплатою праці за трудовими і грошовою доплатою дорівнювала відповідно: 60 трудових та 8 крб., у колгоспах VIII групи – 35 трудових та 45 крб. [17, 11]. Найбільшу місячну оплату одержував голова колгоспу (I група) – 100 – 110 трудових та 130 – 140 крб. грошової доплати [17, 13].

Заключним етапом болісного, складного і масштабного процесу відмови від застосування трудових стало запровадження заходів, передбачених Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 24.04.64 р. «Про поліпшення організації і оплати праці в колгоспах Української РСР» [18, 32]. Обстеження Мінсільгоспу показало, що наслідком переходу на прогресивнішу систему оплати в колгоспах Вінницької області стало зростання рівня зацікавленості колгоспників у результатах власної праці, а це дало змогу успішно завершити сільськогосподарський рік [19, 19 – 20]. Інформація Хмельницького обкому КПУ переконує, що на той час в 238 колгоспах (із 546) були створені стабільні гарантовані фонди оплати праці в розмірі 45-50% грошових надходжень [19, 23]. Однак формально обов'язковість трудових збереглася практично до середини 1960-х рр. і лише спільною Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР за №311 від 22.04.1966 р. «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку громадського виробництва» колгоспам рекомендувалося замінити оплату праці в трудових гарантованою грошовою оплатою, внаслідок чого система трудових вийшла з ужитку [20].

Таким чином, в українському селі середини ХХ ст., коли реалізовувалися масштабні аграрні перетворення, ініційовані М. Хрущовим, простежуються якісно нові позитивні зміни у змісті трудових відносин. Трудовий облік та оплата праці переходив у розряд атаківів і поступався місцем прогресивнішим формам розрахунків держави з колгоспниками за виконану ними роботу, що суттєвим чином стимулювало їхню трудову та соціальну активність, формувало неспідробний інтерес до виробничих здобутків у громадському господарстві, додавало оптимізму та віри в краще майбуття.

1. Терлюк І. Я. *Історія держави і права України. Довідничий час: навчальний посібник* / І. Я. Терлюк; Львівський держ. ун-т внутр. справ. – Київ: Атіка, 2006. – 400 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://weddingbook.com/book_345_page_209

2. *О мероприятиях по улучшению организации, повышению производительности и упорядочению оплаты труда в колхозах: Постановление Совета Министров СССР от 19 апреля 1948 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.* – Т. 3. – М.: Политиздат, 1968.

3. Вербицкая О. М. *Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов* / О. М. Вербицкая. – М.: Наука, 1992.

4. Безнин М. А., Димони Т. М., Изюмова Л. В. *Повинности российского крестьянства в 1930-1960 годах* / М. А. Безнин, Т. М. Димони, Л. В. Изюмова. – Вологда: Вологодский НКЦ ЦЭМИ РАН, 2001.

5. Грищенко І. Ф. *Як ми облікуємо працю* / І. Ф. Грищенко // *Колгоспник України* – 1954. – № 1.

6. Донець А. С. Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953 – 1965 рр. / А. С. Донець // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 27. Вип. 14. Історичні науки – Миколаїв: Видав. МДГУ ім. П. Могили, 2003.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 438.
8. ЦДАВО України – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 1925.
9. XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17-21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956.
10. ЦДАВО України – Ф. Р-2. – Оп. 9/2. – Спр. 1422.
11. Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1970.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1158.
13. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1170.
14. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1232.
15. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. / Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 7 (1955-1959). – К.: Політвидав України, 1981.
16. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 31/1. – Спр. 65.
17. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 16 квітня 1963 р. «Про упорядкування штатної чисельності і оплати праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів» // Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР. – № 4. – К.: Держполітвидав УРСР.
18. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1964. – № 4.
19. ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1310.
20. Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР, ВЦСПС от 22.04.1966 г. № 311 «О повышении материальной заинтересованности трактористов-машинистов совхозов и других государственных предприятий сельского хозяйства в увеличении производства продукции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libussr.ru/infdoc4.htm>

В.О. Марченко

КОМУНАЛЬНО-ПОБУТОВА СФЕРА ЖИТТЯ У ПІСЛЯВОЄННІЙ ПОВСЯКДЕННОСТІ СЕЛЯН НАДДНІПРЯНЩИНИ (1945–ПОЧАТОК 1950-Х РР.)

Досліджено комунально-побутові умови, які були характерними для післявоєнного повсякденного буття селян Наддніпрянщини.

Ключові слова: післявоєнне село, Наддніпрянщина, повсякдення, комунально-побутова сфера.

In the article we explore communal and household conditions which are typical for the post-war everyday life of peasants of Naddnepryanshchyna

Key words: post-war village, Naddnepryanshchyna, everyday life, residential and communal sphere.

Дослідження повсякденного життя українського селянства у перші післявоєнні роки передбачає вивчення різноманітних аспектів комунально-побутової сфери. Тому є актуальним дослідити різноманітні сторони селянського побуту, якто: стан та забезпеченість селянських хат та господарського двору, задоволення потреб селян в одязі, взутті, їжі. З'ясування цих факторів допоможе якісніше відтворити одну із сторін післявоєнних повсякденних буднів селян Наддніпрянщини.

У радянський період повсякденність як самостійний предмет дослідження не вивчалася. Більшість її складових лише поверхнево розглядалися під час дослідження відбудови сільського господарства, налагодження мирного побуту, культурного життя села [1; 2; 3]. Серед робіт сучасних дослідників, які вивчають різні аспекти буття українських селян після війни, зокрема побутовий та комунальний стан села, матеріально-побутові умови життя селян, виокремимо дослідження І.В. Рибачка, О.Ф. Нікілева, В.В. Мічуди, Т.В. Терещенко [4; 5; 6; 7]. Проте дослідники приділяють увагу вивченню побутових умов життя на селі загалом по Україні, залишаючи поза увагою регіональні аспекти проблеми. Автор статті ставить за мету з'ясувати та розкрити основні риси комунально-побутової сфери життя у післявоєнному повсякденні селян Наддніпрянщини.

Напівзруйновані села Наддніпрянської України після війни мали неприглядний вигляд. Сільська громада приводила їх до належного стану за власною ініціативою, тому зовні (стан вулиць, наявність бур'янів, зарослів, сміття) навіть сусідні села могли різко відрізнитися одне від одного. У період непогоди, рясних дощів сільські вулиці перетворювалися на непрохідні та складалися із калуж і багнуки. Для зручного пересування селяни вибоїни замошували дозою, каменем, піском. Найчастіше ями закидали підручним матеріалом (сміття, яке назбиралося у господарстві), що призводило до ще більшої багнуки. Взимку проблеми були інші. У разі великих снігопадів вулиці перетворювалися на вузькі стежки, протоптані селянами, або складалися із колії, продавленої саньми.

У післявоєнних селах огорожа подвір'я лише окреслювала кордон індивідуального господарства, а часто її взагалі не було. У такому випадку кордоном вулиці та подвір'я слугували дерева (наприклад, верба, липа) або кущі. Так, по краю двору Ганни Архипівни Яким із с. Ленінське Дніпропетровської області були насажені кущі бузку [8]. Однак у більшості післявоєнних сіл ставили тин хоча б для того, щоб не виникало непорозумінь щодо межі із сусідами, щоб не заходила на огород худоба, яку вигонили на пасовище. Наприклад, у Полтавській, Запорізькій, Дніпропетровській областях огорожі робили плетені з очерету чи лози, із сухих соняшників або малини, частково обмазували глиною [9; 10]. У Черкаській, Київській областях, крім плетеного тину, огорожу робили із стовбурів дерев. Для в'їзду до двору робили ворота, а біля воріт ставили фіртку або перелаз [11; 12].

Характерною особливістю сільського побуту була відсутність достатньої кількості криниць. Вони були не у кожному дворі, а то й одна на село [13]. Причини різні: погана якість води, глибоко розташовані водні джерела, відсутність людей, які б викопали криницю, або можливості оплатити цей тяжкий труд. Тому чи не повсякденним завданням для членів селянської родини було наносити вдосталь (для себе і для худоби) води. Обов'язково збирали дощову воду [14].

Стан і якість забезпечення селянських помешкань водою визначали відповідний ступінь користування нею, вносили в цю складову побуту сільських жителів певні обмеження. Воду постійно економили. Її не